

De Atjeh-moordden

Nederland voerde eind 19de eeuw een bloedige oorlog in Atjeh. De overwinning leek compleet in 1904, maar dat was schijn. De islamitische oppositie ging door in de vorm van zelfmoordaanslagen. Alleen besepte de koloniale regering niet dat deze 'Atjeh-moordden' tegen de Nederlandse bezetting gericht waren. Men schreef ze toe aan godsdienstwaanzin, mogelijk met een ziekelijke achtergrond. Er waren namelijk opvallend veel lepralijders onder de aanslagplegers.

LEO VAN BERGEN

↓ Gewapende Atjehers rond 1900.

In 1904 was het koloniale project in Nederlands-Indië in geografische zin voltooid, met de verovering van de regio Atjeh, het noordelijkste puntje van Sumatra. Na zo'n dertig jaar oorlog voeren en ten koste van vele doden en gewonden aan Nederlandse en bovenal Atjehse kant werd de strijd uiteindelijk in Nederlands voordeel beslecht. Dit betekende echter geen vrede. Delen van het Atjehse volk legden zich niet neer bij de onderwerping aan de vreemde overheersers. Het verzet tegen de Nederlanders bleef sterk, ook omdat de machtige moslimgeestelijken te Atjeh de oorlog tegen de christelijke kolonials als een heilige oorlog hadden bestempeld. Evenmin als de vrijheidsdrang verdween dit religieus-ideologische element na de overgave. Tot het einde van de koloniale tijd bleef het onrustig in Atjeh, met kleine opstandjes en om de zoveel tijd aanslagen die bekend raakten onder de naam 'Atjeh-moordden'.

Deze aanslagen kwamen voort uit de islamitische oppositie tegen het koloniale bewind, maar het is opvallend dat de Nederlanders de moorden – die als ware zelfmoordaanslagen doorgaans de dood van de dader tot gevolg hadden, meteen bij de aanslag of door executie – niet als het werk van martelaars zagen. De moorden werden niet omschreven als daden van verzet tegen een gehate bezetter, maar als los van elkaar staande acties van psychisch gestoorde of

godsdienstwaanzinnigen. Een relatie met de Nederlandse overheersing of de daaraan voorafgaande bloedige militaire expedities werd zelden gelegd. In feite golden de Atjeh-moorden als een variatie op het bekende 'amok': het willekeurig doden zonder provocatie, dat men karakteristiek vond voor de autochtone bevolkingsgroepen. 'Inlanders' hadden immers moeite hun emoties te beheersen en rationeel handelen was hun vreemd, zo dachten de Nederlanders. Het enige verschil was dat deze moorden gepland leken, terwijl amok het gevolg van verstandsverbijstering was.

Isolementsregime tegen lepra

In hun notities over de aanslagen op Atjeh moesten de Nederlandse koloniale beleidsmakers en media zich buigen over een opvallend gegeven: leprapatiënten lijken een onevenredig groot

aandeel in deze moorden te hebben gehad. Dit kan althans worden afgeleid uit berichten zoals die in het *Algemeen Handelsblad* in 1914 over 'weer' een aanval door Atjehse leprapatiënten. En dat was zeker niet de enige melding. In 1917 raakte een soldaat ernstig gewond na zo'n aanval en in 1918 overleed een militair arts aan de wonden die hem door een leprapatiënt waren toegebracht. En het zou nog erger worden. Leprapatiënten leefden in het door de Nederlanders beheerste gebied vanaf ca 1900 zo veel mogelijk in afgelegen leprozerieën. Dit isolementsregime sloot aan bij de nieuwste wetenschappelijke inzichten dat lepra besmettelijk was (zie kader op p. 48) maar het paste ook heel goed bij de lokale gebruiken in Atjeh. Atjehers stootten lepralijders uit de gemeenschap. Bestond er een significant verband tussen de ziekte lepra en de Atjeh-

moorden? Enkele tijdgenoten dachten van wel. Zij zochten de relatie vooral in de invloed van lepra op het denkvermogen. In 1917 bracht een veteraan van de Atjeh-oorlog in de *Sumatra Post* de opvatting te berde dat de oorzaak voor de moorden bij de islam moest worden gezocht. Het zou gaan om een poging tot zelfmoord met medeneming van zo veel mogelijk Nederlandse levens, in de hoop het martelaarschap te bereiken, maar hij wees tevens op de 'vreselijke ziekte lepra' als de directe aanleiding voor dit gedrag. Door het doden van ongelovigen zou het leven van de leprapatiënten weer enige betekenis krijgen. Religie en ziekte waren een dodelijke alliantie aangegaan. In 1920 sloeg psychiater F.H. van Loon eenzelfde weg in. Ook hij geloofde dat de moorden alleen uit krankzinnigheid gepleegd konden zijn, maar hij was wel de eerste Nederlandse arts die wees

Atjehers stonden bekend om hun taaië weerstand in de koloniale oorlog. Na de officiële vrede in 1904 bleven ze zich op allerlei manieren verzetten tegen het Nederlandse regime, dat hier vaak moest optreden. Afgebeeld links: huiszoeking in een kampong eind 19de eeuw. Onder: de door sabotage ontspoorde Atjehtram, ca 1906.

op verklaringen naast religie en raciaal bepaalde neigingen tot waanzin. Mentale instabiliteit kon volgens hem ook komen door het misbruik van alcohol en opium, of door bepaalde ziekten als malaria, framboesia, syfilis en lepra. Het hoofd van de *Dienst Volksgezondheid*, J.J. van Lonkhuyzen, voegde zich in 1923 bij hem. Ook hij wees op een relatie tussen lepra en gekte, want gekte was het en bleef het. Zowel lepra als de raciaal bepaalde waanzin had in Atjeh tot religieus fanatisme geleid. Dit verklaarde volgens hem het grote aantal moorden op niet-Atjehers en het aandeel dat leprapatiënten hierin hadden. Doordat hun eigen gemeenschap hen verstootte was de kans dat leprapatiënten gevoelig zouden zijn voor een religieus radicale boodschap nog groter dan bij de overige Atjehers. Nog eerder dan anderen zouden zij kunnen gaan geloven dat hun door het doden van

ongelovigen een beter leven in het hiernamaals zou wachten. Dus, zo stelde Van Lonkhuyzen, was de strijd tegen lepra te Atjeh tevens van groot belang in de strijd tegen waanzin.

Velen werden gedood

De ergste tragedies moesten toen nog komen. Eind 1923 werd een militair kamp bij Kota Tjane aangevallen door drie 'amok makende' patiënten die uit de nabije leprozerie waren ontsnapt. Ze werden gedood, maar niet dan nadat zij twee soldaten hadden verwond, van wie één ernstig. In september 1928 vielen naar verluidt alle bewoners van de leprozerie Agoesan die daar lichamelijk toe in staat waren, inclusief de vrouwen, een militair kampement aan, nadat volgens een verslag van de gebeurtenissen in de *Nieuwe Rotterdamse Courant* (NRC) een poging om hun gemoederen te bedaren was mislukt. De soldaten open-

den daarop het vuur op de aanvallers die in een staat van 'mentale waanzin' zouden verkeren. Velen werden gedood. Agoesan was met zijn ongeveer zeventig bewoners een van de grotere van de negentien leprozerieën te Atjeh, waarvan sommige niet eens tien zieken herbergden. Het lag in de Gajoe Loeös, een gebied aan de oostkust van Atjeh waar de Nederlandse troepen in de laatste jaren van de oorlog een uitermate bloedig spoor doorheen hadden getrokken. De NRC verklaarde de aanval van Agoesan met een verwijzing naar de bevattelijkheid van Atjehers – meer nog dan de overige bewoners van de archipel – voor allerhande lieden die hen probeerden over te halen de dood te kiezen in naam van een of ander hoog doel. En dat gold al helemaal voor de leprapatiënten onder hen. Omdat Atjehers hun leprapatiënten altijd hardvochtig behandelden, was het verre van

Lepra

Lepra is een besmettelijke huidaandoening die wordt veroorzaakt door de leprabacil. Dit werd in 1873 ontdekt door de Noor Armauer Hansen. Echt werkzame medicatie kwam er pas kort na de Tweede Wereldoorlog. Daardoor zou ook de politiek van isolatie worden beëindigd die tot dan de norm bij behandeling was, verplicht dan wel vrijwillig.

Mede door bijbelse verhalen zijn leprapatiënten eeuwenlang ten offer gevallen aan stigmatisering. Uitsluiting was de norm. Pas in het interbellum rees twijfel of men de lepra uit de Bijbel wel gelijk mocht stellen aan de ziekte die nu die naam draagt. En dus of de bijbelse praktijk van afzondering wel een goede richtlijn was. Tegenwoordig is algemeen aanvaard dat de 'ziekte van Hansen' een andere aandoening is dan de bijbelse 'melaatsheid'.

Overigens trof ook in niet-christelijke gebieden leprapatiënten uitsluiting. De Bijbel is er dan ook zeker niet de enige verklaring voor.

Waarschijnlijk moet men die mede zoeken in het chronische karakter en het afschrikwekkende uiterlijk dat sommige leprapatiënten krijgen, een uiterlijk dat onterecht archetypisch is geworden.

Veel artsen braken tijdelijk met de isolatiepraktijk in de tweede helft van de 19de eeuw. Toen dacht men dat lepra erfelijk en niet besmettelijk is.

Ook in Nederlands-Indië leidde deze opvatting tot het sluiten van leprozerieën. Als lepra erfelijk was, dan was er volgens de koloniale overheid geen gevaar voor de volksgezondheid en hoefde men de lijdens niet uit de samenleving te verbannen.

↑ Jezus geneest melaatsen, ca 1485. Rijksmuseum Amsterdam.

Door de ontdekking van de bacil in 1873 en doordat de bekende Belgische missionaris pater Damiaan, die zorgde voor patiënten in de leprozerie Molokai te Hawaii, in 1889 overleed aan lepra, werd de ziekte op het Internationale Lepracongres te Berlijn (1897) weer tot een besmettelijke aandoening verklaard; het geïsoleerd houden van patiënten werd, ook in Nederlands-Indië, weer de norm.

ondenkbaar, aldus de krant, dat er zich te Agoesan enkele 'van dat soort lieden' hadden opgehouden die erin waren geslaagd 'in de sfeer van zulk een eenzame kolonie van ellendigen' anderen op te hitsen.

De Volksraad van Nederlands-Indië, die het koloniaal bestuur van advies diende, hield zich ook met de kwestie bezig. De raad wees op de slechte leefomstandigheden en dito medische behandeling te Agoesan, een gevolg van de vrijwel onbereikbare locatie. Raadslid H.D.J. Apituley zag de opstand dan ook als een

protest tegen de harde omstandigheden waarin de patiënten moesten zien te overleven. Omdat dergelijke grieven ook in andere leprozerieën leefden, vond hij het noodzakelijk tot vergaande hervormingen over te gaan om herhaling te voorkomen.

Het officiële rapport repte echter slechts van levensmoeheid. Politieke betekenis had het 'incident' niet. Het enige gevolg van de opstand was dat Agoesan zelf werd gesloten en dat de overlevende patiënten werden overgebracht naar een leprozerie dicht bij de stad Blang-

kedjeren, wat regelmatig medische controle mogelijk maakte. Een medisch gezien rationeel onderdeel van de hervormingen zoals Apituley noodzakelijk vond, was concentratie van de kleine leprozerieën. Dit was ook het geval op de rest van het immense eiland Sumatra, buiten Atjeh. Hier waren slechts enkele leprozerieën, elk met wel ieder honderden patiënten. Ook elders in de archipel was concentratie het streven. Maar zelfs het voorstel tot concentratie van ook de Atjehse leprozerieën kwam pas na een decennium

De Belgische missionaris Damiaan (1840-1889) zette vanaf 1870 vrijwillig op het Hawaïaanse eiland Molokai een parochie voor zo'n 1000 geïsoleerde leprapatiënten op. Zijn werk raakte tot in het buitenland bekend. Damiaan raakte er besmet en stierf er, 49 jaar oud. De katholieke kerk verklaarde hem vanwege zijn zelfopoffering heilig. In 2005 werd hij gekozen tot grootste Belg aller tijden – bij de Vlamingen. De Walen zetten hem op de derde plaats.

◆ Damiaan met patiëntjes, ca 1875.

DIK VAN DER MEULEN

Beklemmend reizen

(en door de Japanse inval kwam het niet tot uitvoering).

Dit is te wel verklaren: een opstand in een leprozerie met honderden inwoners is immers heel wat lastiger te onderdrukken dan oproer in een kleine. In Atjeh bleven de geïsoleerde kleine leprakolonies dan ook de norm, ook al dachten medici én sommige geëngageerde politici in Batavia hier inmiddels anders over.

Behandeling maakt opstandig

Vraag is natuurlijk wat er klopt van de verklaringen die artsen destijds gaven van de relatie tussen de Atjeh-moorden en lepra. Het is inmiddels aannemelijk dat die niet zit in een vorm van gekte of in een verhoogde levensmoeheid, maar in de behandelmethode van zowel de Atjehers zelf als de Nederlanders. Vermoedelijk bestaat er een sterke link tussen rebellie tegen de Nederlandse, christelijke overheerser en de praktijk van uitsluiting van leprapatiënten in het islamitische Atjeh. De Atjehers legden zich in tegenstelling tot de autochtone bevolking in de rest van de kolonie nooit geheel neer bij de militaire nederlaag en er is geen enkele reden om te veronderstellen dat de leprapatiënten onder hen er anders tegenaan keken, te meer omdat ook de Nederlanders die praktijk van isolatie onderschreven. Hard bewijs voor dit motief bij de patiënten ontbreekt – ooggetuigenverhalen van inheemsens zijn sowieso zeldzaam, en al helemaal die van lepralijders. Maar er is een gerede kans dat zij bereid waren hun in velerlei ogen – inclusief vaak die van henzelf – waardeloze leven op te offeren. Niet zozeer om aan hun lijden een einde te maken of omdat de ziekte hun geestelijke gesteldheid had aangetast, maar om hun landgenoten te laten zien dat ook zij goede Atjehers waren die een steentje konden bijdragen aan de strijd tegen de bezetter.

Leo van Bergen is medisch historicus, en is bezig met het afronden van een boek over lepra in Nederlands-Indië 1816-1942 onder de titel *Fighting a Fantom*.

VERDER LEZEN

- ▶ **Paul van 't Veer**, *De Atjeh-oorlog, De Arbeiderspers*, 1969
- ▶ **Rod Edmond**, *Leprosy and Empire*, Cambridge University Press, 2006

M Onlangs kocht ik jaargang 1878 van *De aarde en haar volken*, een tijdschrift dat maandelijks verscheen en gevuld was met reisverhalen. Het echte reizen was in de vakantieloze 19de eeuw slechts voor een enkeling weggelegd; de overgrote meerderheid moest het doen met boeken en bladen. Zelfs reisgidsen werden vaak met dat doel aangeschaft: niet om op pad te gaan, maar om de reis te dromen, vanuit de luie stoel.

De onderwerpen van *De aarde en haar volken* waren in 1878 divers als altijd. Het Amerikaanse nationale park Yellowstone (de aanleiding om het te kopen), Nova Zembla, Mongolië, 'Bestijging van den Popocatepetl' (nog een reden voor de aanschaf), Ravenna, Peking, een reis door het nog altijd nader te doorgronden hart van Afrika. Alles rijk geïllustreerd. Nog altijd een meeslepend reisboek, ondanks de 19de-eeuwse wijdlopingheid, dat met het verstrijken van de tijd bovendien een tijdmachine is geworden.

Eén artikel in deze jaargang laat zich echter slechts met grote moeite lezen, al is het goed geschreven en voorzien van prachtige gravuren. Hoewel: juist dit laatste draagt bij aan zijn ontoegankelijkheid. Onderwerp is een ruïnestad die de schrijfster, de Française Lydie Paschkoff, bezocht tijdens een reis door de Oriënt. 'Het geheel is indrukwekkend door grootscheid en pracht,' noteerde ze over de bouwvallen. Ze had, net als de ontelbare bezoekers na haar, geen woorden voor de schoonheid

van de tempels, en vooral van de zuilen, honderden en honderden. Zuilen die nu op het punt staan voorgoed te verdwijnen. Palmyra.

Op het moment dat dit stukje wordt geschreven, is de verwachte sloop begonnen. Gekmakend, en het wordt nog erger als je het vervolg van Paschkoffs reisverslag leest, waarin ze de bouwvallen roemt van Niniveh, die is ook al heeft vernield.

Gekmakend, maar niet uniek. In de monumentale delen van *Description de l'Égypte* uit 1809-1829 staan meerdere tempels die sindsdien verdwenen zijn. En anderhalf jaar

geleden nog gingen beelden de wereld over uit Belize, waar een Maya-piramide van meer dan tweeduizend jaar oud werd weggebultdoerd. Niet uit ideologische motieven maar uit praktische overwegingen: er moest een weg worden aangelegd, waarvoor de tempel het geschikte bouw materiaal kon leveren. Valt over dit alles iets opbeurends over te zeggen? Nee natuurlijk, maar misschien

helpt de gedachte dat religieuze vandalen en vandalistische aannemers niet veel meer doen dan wat wind en regen in de loop van de lange jaren nóg effectiever

zouden hebben gedaan. Toen iemand Jan Wolkers vroeg of zijn boeken na zijn dood nog gelezen zouden worden, antwoordde hij: 'Wat heb je eraan dat je werk na je dood nog bestaat? De piramides zullen ooit als gemalen nootmuskaat ter aarde liggen. Het is jammer, maar alles verdwijnt. Ook 'De Nachtwacht' van Rembrandt ligt over een paar eeuwen als vossen onder de lijst.'

Ook *De aarde en haar volken* zal verdwijnen. Tot het zover is, kunnen wij hiermee – en met andere boeken – naar het Palmyra van weleer reizen, vanuit de leunstoel. Maar het is een beklemmende bezigheid.

'De piramides zullen ooit als gemalen nootmuskaat ter aarde liggen'